

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 3006-1377 (online)

№1 (112)

Астана
2026

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– саяси ғылымдар кандидаты, алқа төрағасы (Қазақстан)

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЯҒАН
Бүркітбай Гелманұлы

– ҚР ҰҒА құрметті академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Еңбек сіңірген қайраткері (Қазақстан)

ОҢҒАРҰЛЫ Ақан

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты, профессор (Қазақстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Өзбекстан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD докторы (Қытай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD докторы (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD докторы (АҚШ)

ОУТРАМ Алан

– PhD докторы (Ұлыбритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD докторы (Венгрия)

ӘБДУАҚАП Қара

– PhD докторы (Түркия)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, PhD докторы (Ресей Федерациясы)

АҒАТАЙ
Өткірбай Мылтықбайұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ИСКАКОВ
Қуаныш Алдабергенұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbay	– Honorary Academician of the NAS RK, doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of RK (Kazakhstan)
Ongaruly Akan	– candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Umitkaliev Ulan	– candidate of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Ismailova Zhanat	– doctor of Historical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Ji Xiaofen	– PhD (China)
Wolfram Sabine	– PhD (Germany)
Gil Stein	– PhD (USA)
Alan Outram	– PhD (UK)
Somfai Istvan	– PhD (Hungary)
Abdulvahap Kara	– PhD (Turkey)
Davydov Vladimir	– candidate of Sociological Sciences, PhD (Russian Federation)
Agatay Otkirbay	– PhD (Kazakhstan)
Duvanbekov Ruslan	– PhD (Kazakhstan)
Iskakov Kuanysh	– PhD (Kazakhstan)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашевич

– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЯҒАН
Буркитбай Гелманулы

– Почетный академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор, Заслуженный деятель РК (Казахстан)

ОНГАРУЛЫ Акан

– кандидат исторических наук (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– доктор исторических наук, профессор (Узбекистан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD доктор (Китай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD доктор (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD доктор (США)

ОУТРАМ Алан

– PhD доктор (Великобритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD доктор (Венгрия)

КАРА Абдукап

– PhD доктор (Турция)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– кандидат социологических наук, PhD доктор (Российская Федерация)

АГАТАЙ
Уткирбай Мылтыкбайулы

– PhD доктор (Казахстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырулы

– PhD доктор (Казахстан)

ИСКАКОВ
Куаныш Алдабергенович

– PhD доктор (Казахстан)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Археология / Archaeology / Археология

<i>Молдахмет А.А., Елеуов М., Талеев Д., Есен С.</i> Қазақ хандығы дәуіріндегі Созақ: археологиялық зерттеу тарихынан	
<i>Молдахмет А., Елеуов М., Талеев Д., Есен С.</i> Созақ в период Казахского ханства: из истории археологических исследований	
<i>Moldakhmet A., Eleuov M., Taleev D., Esen S.</i> Sozak in the Kazakh khanate period: from the history of archaeological research.....	8
<i>Аккошкарлова Ж.Т., Рахимжанова С.Ж., Тушева Е.К.</i> Орталық Қазақстандағы Қу 1-4, 6-7 тас дәуірі тұрақтарының материалдарын зерттеу	
<i>Аккошкарлова Ж.Т., Рахимжанова С.Ж., Тушева Е.К.</i> Изучение материалов стоянок каменного века Куу 1-4, 6-7 в Центральном Казахстане	
<i>Akkoshkarova Zh.T., Rakhimzhanova S.Zh., Tusheva E.K.</i> Study of materials from the stone age sites of Kuu 1-4, 6-7 in Central Kazakhstan.....	22
<i>Абильмаликов К.К., Байдалы Р.Ж., Шахшаков К.Г.</i> Археологические исследования на стоянке Талдысай-II в 2025 году	
<i>Әбілмәліков Қ.Қ., Байдалы Р.Ж., Шахшаков Қ.Г.</i> 2025 жылғы Талдысай-II тұрағындағы археологиялық зерттеулер	
<i>Abilmalikov K.K., Baidaly R.Zh., Shakshakov K.G.</i> Archaeological research at Taldysay-II site in 2025.....	34
<i>Қожа М.Б., Сиздинов Б.С., Әлімбекұлы Ә.</i> Особенности мечети Отрара конца XIV – начала XV в.	
<i>Қожа М.Б., Сиздинов Б.С., Әлімбекұлы Ә.</i> XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың басындағы Отырар мешітінің ерекшеліктері	
<i>Khozha M.B., Sizdikov B.S., Alimbekuly A.</i> Features of the Otrar mosque of the late 14th – early 15th cc.....	45
<i>Усачук А.Н., Шишлина Н.И., Степанов И.А., Леонова Н.В.</i> Булавка из Краматорского могильника (Подонцовье). Результаты трасологического анализа	
<i>Усачук А.Н., Шишлина Н.И., Степанов И.А., Леонова Н.В.</i> Краматорск қорымынан табылған түйреуіш (Донец маңы). Трасологиялық талдау нәтижелері	
<i>Usachuk A.N., Shishlina N.I., Stepanov I. A., Leonova N.V.</i> A hammer-headed pin from the Kramatorsk burial ground (Podontsovye). The results of the trace-wear analysis.....	58
<i>Karazhigitova A.Ye., Janeyeva A.K.</i> History of studies and main results of research on medieval burial sites in Northeast Saryarka	
<i>Қаражігітова Ә.Е., Джанеева А.Қ.</i> Солтүстік-Шығыс Сарыарқадағы ортағасырлық жерлеу ескерткіштерін зерттеу тарихы мен негізгі нәтижелері	
<i>Қаражігітова А.Е., Джанеева А.Қ.</i> История изучения и основные результаты исследований погребальных памятников средневековья Северо-Восточной Сарыарки.....	69
<i>Sultanova A.K.</i> Stone sculptures in the Museum collection: issues of museification and exhibition	
<i>Сұлтанова А.К.</i> Музей коллекциясындағы тас мүсіндер: музейлендіру және экспозициялау мәселелері	
<i>Сұлтанова А.К.</i> Каменные изваяния в музейной коллекции: вопросы музеефикации и экспонирования.....	82
<i>Брынза Т.В.</i> В.Ф. Зайберт и его роль в изучении истории и археологии Северного Казахстана (по материалам газеты «Акмолинская правда»)	
<i>Брынза Т.В.</i> В. Ф. Зайберт және оның Солтүстік Қазақстан тарихы мен археологиясын зерттеудегі рөлі («Акмолинская правда» газеті материалдары бойынша)	
<i>Brynza T.V.</i> V.F. Zaibert and his role in the study of the history and archaeology of Northern Kazakhstan (based on materials from the newspaper “Akmolinskaya Pravda”).....	92

Этнология / Ethnology / Этнология

- Балтабай Д.Ө.** Әбілғазы Баһадүр хан шежіресінде кездесетін бірқатар этнонимдердің шығу тегі
Балтабай Д.А. Происхождение ряда этнонимов в шежере Абулгази Бахадур хана
Baltabay D.A. The origin of selected ethnonyms in the genealogy of Abulgazi Bahadur Khan..... 101
- Тастанбеков М.М., Байболов Б.Қ., Жүнісбаев Ұ.Д., Тұрсынов А.Х.** Қожа Ахмет Ясауи қабірінің жапқышы туралы зерттеулер
Тастанбеков М.М., Байболов Б.Қ., Жунисбаев Е.Д., Турсинов А.Х. Исследования покрывала гробницы Ходжи Ахмеда Ясави
Tastanbekov M.M., Baibolov B.K., Junisbaev E.D., Tursinov A.H. Research on the Pall of the Tomb of Khoja Ahmed Yasawi..... 113
- Байгаж А., Нурбаева А.М., Рустемова А. Е.** Традиционные игры с астрагалами тюрко-монгольского ареала: язык, норма и культурная память
Байгаж А., Нурбаева А.М., Рустемова А. Е. Түркі-моңғол ареалындағы асыққа байланысты дәстүрлі ойындар: тіл, норма және мәдени жады
Baigazh A., Nurbayeva A.M., Rustemova A. Ye. Traditional games with astragal in the turkic-mongolian region: language, norms and cultural memory..... 125

Тарих / History / История

- Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б.** Гималай асқан көш тарихы: Үндістан ұлттық архив құжаттары негізінде
Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б. История миграции казахов через Гималаи: на основе документов Национального архива Индии
Bissenova G.A., Oteпова G.E., Boldykov Zh.B. Migration history of Kazakhs through the Himalayas: based on documents from the National Archives of India..... 140
- Мырзаханов Ә.Е., Мұсағалиева А.С.** Шәкәрім Құдайбердіұлының ақталуы: жаңа деректерді талдау
Мырзаханов А.Е., Мусағалиева А.С. Реабилитация Шакарима Құдайбердиева: анализ новых данных
Myrzakhanov A.E., Musagalieva A.S. Shakarim Kudaiberdiyev's rehabilitation: analysis of new data..... 155
- Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г.** Стражи туркменского общества XIX в. (до 1881 г.): ясаулы, ферраджи и караульные дозорные
Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г. XIX ғ. (1881 жылға дейін) түрікмен қоғамының сақшылары: жасауылдар, феррадждар және қарауыл күзетшілері
Atdaev S.J., Atdaeva O.G. Guards of the Turkmen society of the 19th century (before 1881): yasavuls, ferrajs, and sentry guards..... 168
- Абсаликов А.А.** Генеалогия казахских ханов в «Ахсан ат -Таварих» Хасанбека Румлу (сравнительный анализ пяти рукописных списков и одного печатного издания)
Абсаликов А.А. Хасанбек Румлудың «Ахсан ат-Тауарих» еңбегіндегі қазақ хандарының генеалогиясы (бес қолжазба көшірмесі мен бір баспа басылымының салыстырмалы талдауы)
Absalikov A.A. The genealogy of Kazakh khans in Hasanbeg Rumlu's "Ahsan at-Tawarikh" (a comparative analysis of five manuscript copies and one printed edition)..... 180
- Мамытова С.Н.** The historical evolution of philanthropy in Kazakh society in the 19th – early 20th centuries
Мамытова С.Н. XIX–XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы меценаттықтың тарихи эволюциясы
Мамытова С.Н. Историческая эволюция меценатства в казахском обществе XIX – начала XX вв..... 191

<i>Akshanova A.M., Oteпова G.E., Shabambayeva A.G.</i> Historiographical discourse on the study of the korenizatsiia (indigenization) policy	
<i>Ақшанова А.М., Өтепова Г.Е., Шабамбаева А.Г.</i> Қазақстандағы жергіліктендіру саясатының тарихнамалық дискурсы	
<i>Ақшанова А.М., Отепова Г.Е., Шабамбаева А.Г.</i> Историографический дискурс политики коренизации в Казахстане.....	199

Музей ісі / Museology / Музейное дело

<i>Ибраева А.Ф., Пазылова Г.А.</i> Ұлттық тарихи-мәдени мұраны жаһандық дискурста ұсыну: халықаралық және әлемдік көрмелер тәжірибесі	
<i>Ибраева А.Г., Пазылова Г.А.</i> Представление национального историко-культурного наследия в глобальном дискурсе: опыт международных и всемирных выставок	
<i>Ibraeva A.G., Pazylova G.A.</i> Presenting national historical and cultural heritage in global discourse: the experience of international and world expositions.....	212
<i>Orazkulova K., Karibayeva G.</i> Museums, painting, and ideology in Soviet Kazakhstan	
<i>Оразкулова К. С., Карибаева Г.А.</i> Кеңестік Қазақстандағы музейлер, кескіндеме және идеология	
<i>Оразкулова К.С., Карибаева Г.А.</i> Музеи, живопись и идеология в советском Казахстане.....	233

Балтабай Д.Ә.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

e-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru

**ӘБІЛҒАЗЫ БАҒАДҮР ХАН ШЕЖІРЕСІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН БІРҚАТАР
ЭТНОНИМДЕРДІҢ ШЫҒУ ТЕГІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада Әбілғазы Бағадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін бірқатар түркі этнонимдерінің шығу тарихы мен семантикалық дамуы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – шежірелік мәтінде берілген этнонимдерге қатысты халықтық этимология үлгілерін анықтап, оларды қазіргі түркологиядағы ғылыми тұжырымдармен салыстыру арқылы этнонимдердің тарихи-этнолингвистикалық табиғатын ашу. Зерттеу материалы ретінде XVII ғасырда жазылған Әбілғазы Бағадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі алынып, қарлық/қарлұқ, қыпшақ, ұйғыр, татар, қытай сияқты этнонимдер талдау нысаны ретінде қарастырылды. Аталған жәдігер – түркі халықтарының тарихынан, мәдениетінен, этнографиясынан құнды мәліметтер беретін орта ғасырлық жазба ескерткіш. Бұл еңбек – Оғызнама дастанының араб әліпбиімен жазылған нұсқасы. Зерттеу барысында сипаттамалы, тарихи-салыстырмалы, лексика-семантикалық және этимологиялық талдау әдістері қолданылды. Талдау нәтижесінде шежіреде кездесетін этнонимдердің басым бөлігі нақты лингвистикалық этимологиядан гөрі халықтық-мифологиялық түсіндірулерге негізделетіні анықталды. Сонымен қатар, этнонимдердің қалыптасуында табиғи-географиялық, әлеуметтік және саяси факторлардың маңызды рөл атқарғаны көрсетілді. Мақалада шежірелік деректердің этнонимдерді ғылыми тұрғыдан тікелей дәлелдеуден гөрі, түркі халықтарының тарихи жады мен этникалық өзін-өзі тану жүйесін сипаттаудағы маңызы айқындалады. Зерттеу нәтижелері түркі этнонимдерін кешенді тұрғыдан қарастыруға және шежірелік деректерді этнолингвистикалық талдауда тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: этноним, этимология, шежіре, тарих, семантика, этника, түркі жазба мұралары.

Дәйексөз үшін: Балтабай Д.Ә. Әбілғазы Бағадүр хан шежіресінде кездесетін бірқатар этнонимдердің шығу тегі // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 101-112 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.09>

Кіріспе

Тіл білімінде этнонимдердің лексика-семантикалық табиғатын айқындау, олардың шығу тегін, тарихи-этнографиялық мазмұнын зерделеу маңызды ғылыми мәселелердің бірі болып табылады. Жалқы есімдерді лингвистикалық тұрғыдан талдау барысында оларды белгілі бір халықтың дүниетанымы, рухани мәдениеті, салт-дәстүрі мен тарихи тәжірибесімен өзара байланыста қарастыру қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, этнонимдер тек тілдік бірлік ретінде ғана емес,

этностың тарихи жады мен өзіндік болмысын бейнелейтін маңызды дереккөз қызметін атқарады.

Этимологиялық зерттеулерде жалпы тіл білімінде қалыптасқан әдіс-тәсілдер жалқы есімдердің шығу тегін анықтауда да кеңінен қолданылады. Лексикалық бірліктердің этимологиясын айқындауда пайдаланылатын сипаттамалы, салғастырмалы, тарихи-салыстырмалы, фонетикалық және морфологиялық әдістер ономастикалық

атаулардың табиғатын талдауда да негізгі ғылыми құралдар болып табылады. Бұл әдістер этнонимдердің бастапқы мағынасын, құрылымдық ерекшелігін және тарихи даму жолын анықтауға мүмкіндік береді.

Жекелеген лексикалық бірліктердің, соның ішінде этнонимдердің этимологиясын зерттеу түркітану ғылымында XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жүйелі сипат алды. Алғашқы кезеңде бұл мәселе орыс шығыстанушылары мен түркітанушыларының еңбектерінде салыстырмалы-тарихи бағытта қарастырылды. В.В. Радлов, Л.З. Будагов, А.Н. Кононов,

Н.А. Баскаков еңбектерінде түркі тілдеріндегі этнонимдер мен ономастикалық атаулардың шығу тегі мен тарихи қалыптасуы ғылыми тұрғыдан талданды (Радлов, 1893; Будагов, 1869; Кононов, 1958; Баскаков, 1960).

Кеңестік кезеңде этнонимдер тарихи-этимологиялық бағытта да қарастырыла бастады. Л.Н. Гумилев этнонимдерді этностардың тарихи тағдырымен және геосаяси кеңістікпен байланыстыра түсіндірді (Гумилев, 1967). Қазіргі кезеңде этнонимдер тіл мен мәдениеттің, тарихи жад пен этникалық сананың көрінісі ретінде қарастырылып келеді. Ә. Қайдар,

Қ. Сартқожаұлы, Т. Қайыркен еңбектерінде этнонимдердің семантикалық құрылымы мен этномәдени мазмұнына арнайы талдау жасалған (Қайдар, 1998; Сартқожаұлы, 2003; Қайыркен, 2010). Сонымен қатар, этнонимдерге қатысты деректер «Древнетюркский словарь» еңбегінде (ДТС, 1969), сондай-ақ Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» (Қашғари, 1997) шығармасында жүйеленген.

Ономастикалық атаулардың, соның ішінде этнонимдердің этимологиясын анықтау бірқатар объективті қиындықтармен байланысты. Мұндай атаулардың қалыптасуы көбіне ұзақ тарихи кезеңдерді қамтып, тілдік өзгерістермен қатар этникалық, географиялық және әлеуметтік факторлардың ықпалына ұшырайды. Сондықтан этнонимдердің шығу тегін зерттеу барысында тілдік деректерді тарихи, географиялық және этнографиялық мәліметтермен ұштастыра отырып, кешенді талдау жүргізу қажеттілігі туындайды.

Әбілғазы Баһадүр ханның шежіресі түркі халықтарының этникалық тарихын, тайпалық құрылымын және этнонимдерінің шығу тегін зерделеуде маңызды дереккөздердің бірі

болып табылады. Аталған еңбекте кездесетін этнонимдердің тарихи және этимологиялық ерекшеліктері бірқатар зерттеушілердің назарын аударған. Атап айтқанда, орыс ғалымы А.Н. Кононовтың «Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Гази-хана Хивинского» (Кононов, 1958: 56) және түрік ғалымы З.К. Өлмездің «Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)» (Ölmez, 1996: 273) атты монографиялық еңбектерінде Әбілғазы шежіресіндегі этнонимдерге қатысты бірқатар құнды ғылыми тұжырымдар берілген. Бұл еңбектер зерттеліп отырған тақырыптың деректік және теориялық негізін құрайды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу барысында «Шежіре-и теракиме» шығармасының Ташкент нұсқасы негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Бұл қолжазба Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Шығыстану институтының қорында (қолжазба №171, инв. №1522/V) сақтаулы (Ölmez, 1996: 25). Аталған мәтінді ғылыми айналымға енгізіп, транскрипциялаған түрік ғалымы З.К. Өлмез еңбегі зерттеуге өзек болды.

Зерттеудің негізгі материалы ретінде Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» атты тарихи-шежірелік еңбегінің мәтіні алынды. Бұл еңбек түркі халықтарының шығу тегі, тайпалық құрылымы және этнонимдердің қалыптасуы жөнінде мол дерек қамтитын маңызды жазба ескерткіш болып табылады. Зерттеу барысында шежіреде кездесетін этнонимдер іріктеліп, олардың мәтіндік қолданысы, семантикалық жүктемесі және түсіндіру тәсілдері арнайы талданды.

Материал ретінде шежіренің ғылыми айналымда кеңінен қолданылып жүрген басылымдары пайдаланылды. А.Н. Кононовтың «Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Гази-хана Хивинского» (1958), З.К. Өлмездің «Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)» (1996) атты негізгі дереккөздері шежіре мәтінін салыстыра қарастыруға, этнонимдердің әртүрлі нұсқаларын анықтауға және мәтіндік контексті нақтылауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында Әбілғазы шежіресінде кездесетін *Қарлық/Қарлұқ, Татар, Қытай (Қидан), Ұйғыр, Қыпшақ* сияқты этнонимдер нысан ретінде таңдалып, олардың шығу тегіне қатысты берілген аңыздық және түсіндірмелік деректер

жүйелі түрде қарастырылды. Сонымен қатар, шежірелік мәліметтер қазіргі түркологиядағы ғылыми тұжырымдармен салыстырылып, халықтық этимология мен ғылыми этимология арасындағы айырмашылықтар айқындалды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін жалпы тіл білімі мен ономастикада қолданылатын кешенді талдау тәсілдері құрайды. Атап айтқанда, сипаттамалы әдіс этнонимдердің шежіре мәтініндегі қолданысын, мағыналық реңкін және баяндау тәсілін анықтау үшін пайдаланылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс этнонимдердің әртүрлі дереккөздерде берілуін салыстырып, олардың тарихи дамуын айқындауға мүмкіндік берді. Бұл әдіс арқылы шежірелік түсіндірулер М. Қашқари, В.В. Радлов, Б.А. Баскаков, П. Голден, С.Г. Кляшторный, В.В. Бартольд сияқты ғалымдардың еңбектеріндегі деректермен салыстырылды.

Лексика-семантикалық талдау әдісі этнонимдердің түбірлік мағынасы мен семантикалық өрісін анықтауда қолданылды. Бұл тәсіл арқылы этнонимдердің табиғи ортаға, әлеуметтік қатынастарға немесе этникалық бірлестікке қатысты мағыналық негіздері айқындалды. Сонымен қатар, этимологиялық талдау әдісі халықтық және ғылыми этимология үлгілерін салыстырып, олардың қалыптасу себептерін түсіндіруге мүмкіндік берді.

Зерттеуде контекстуалдық талдау әдісі де маңызды рөл атқарды. Әрбір этноним шежіре мәтініндегі нақты контекст аясында қарастырылып, оның қолданылу мақсаты мен семантикалық қызметі анықталды. Бұл тәсіл этнонимдерді дербес тілдік бірлік ретінде ғана емес, тұтас мәтіндік және тарихи жүйенің құрамдас бөлігі ретінде түсіндіруге мүмкіндік берді.

Осылайша, зерттеу барысында қолданылған материалдар мен әдістер этнонимдерді біржақты тілдік тұрғыдан емес, тарихи, этнографиялық және мәдени контексті ескере отырып кешенді түрде талдауға мүмкіндік берді. Мұндай әдістемелік ұстаным Әбілғазы Баһадүр хан шежіресіндегі этнонимдердің ғылыми маңызын тереңірек ашуға және олардың түркі халықтарының этникалық тарихындағы орнын айқындауға жағдай жасайды.

Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракима» еңбегі дереккөз ретінде XX ғасырдың ортасынан бастап арнайы ғылыми зерттеу нысанына айналды. Бұл бағыттағы

іргелі жұмыстардың бірі – А.Н. Кононовтың «Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Газихана Хивинского» атты еңбегі. Зерттеуші шежіре мәтінін ғылыми айналымға енгізіп, оның тілдік, тарихи және деректік ерекшеліктеріне жан-жақты сипаттама берді. Сонымен қатар,

А.Н. Кононов еңбегінде шежіреде кездесетін этнонимдерге қатысты бірқатар түсіндірмелер ұсынылғанымен, олар арнайы жүйелі этимологиялық талдау деңгейінде қарастырылмаған.

Түркиядағы тарихи тіл білімінде Әбілғазы шежіресін зерттеу З.К. Өлмездің еңбектерінде жалғасын тапты. Оның «Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)» атты монографиясында шежіре мәтіні тілдік және текстологиялық тұрғыдан талданып, этнонимдер мен этнопонимдерге қатысты маңызды мәліметтер берілген. Алайда бұл зерттеулерде этнонимдердің шығу тегі көбіне мәтіндік түсіндіру шеңберінде қалып, олардың халықтық және ғылыми этимологиясы арнайы салыстырмалы түрде қарастырылмаған.

Жекелеген этнонимдерге қатысты ғылыми пікірлер П. Голден, С.Г. Кляшторный, В.В. Бартольд еңбектерінде кеңінен қамтылған. Бұл ғалымдар қыпшақ, қарлұқ, татар сияқты этнонимдердің шығу тегін тарихи-деректік және салыстырмалы-этимологиялық тұрғыдан талдай отырып, ортағасырлық шежірелердегі аңыздық түсіндірулерді халықтық этимология ретінде бағалайды. Дегенмен, аталған зерттеулерде Әбілғазы шежіресіндегі этнонимдер кешенді түрде, бір жүйе аясында қарастырылмайды.

Осыған байланысты Әбілғазы Баһадүр хан шежіресінде кездесетін этнонимдердің шығу тарихын арнайы зерттеу қажеттілігі туындайды. Атап айтқанда, шежірелік мәтіндегі этнонимдерді халықтық этимология үлгілері ретінде талдап, оларды қазіргі түркологиядағы ғылыми тұжырымдармен салыстыру мәселесі жеткілікті деңгейде қарастырылмаған. Бұл жағдай зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігін айқындап, оның ғылыми жаңалығын негіздейді.

Осы зерттеу алдыңғы еңбектерде жинақталған деректерді жүйелей отырып, Әбілғазы шежіресіндегі этнонимдерді лексика-семантикалық, этимологиялық және этномәдени тұрғыдан кешенді талдауды мақсат етеді. Мұндай тәсіл этнонимдердің

тарихи қалыптасуын ғана емес, олардың түркі халықтарының этникалық санасындағы орнын айқындауға мүмкіндік береді.

Талдау

Шежіре мәтінінде кездесетін этнонимдердің бірі – *Қарлық/Қарлұқ*. Аталмыш атаудың шығу тегі мен семантикасына байланысты түркітану ғылымында бірнеше тұжырым бар. Бірінші көзқарасқа сәйкес, Қарлық атауы көне аңыздық сипаттағы этнолингвистикалық түсіндірумен байланыстырылады. И.Н.Березин мен А.Н. Кононовтың жазбаларында қалың қарлы аймақта Оғыз қағаннан бөлініп қалған бірқатар тайпалар «қар адамдары» аталып, кейіннен Қарлықтар деп аталғаны айтылады (Махпиров, 1997: 105). М. Қашғари де өз еңбегінде қарлұқтарды «оғыздар секілді түркімендердің бір тармағы» деп сипаттайды (Қашғари, 1997: 533). Бұл дерек этнонимнің этномәдени негізін айқындап, оның оғыздық дәстүрмен байланысын көрсетеді. Екінші көзқарас – герман және түркі тілдері арасындағы тарихи параллельдерді зерттеген Г. Дёрфердің пікіріне негізделеді. Ғалымның пайымдауынша, қарлұқ сөзі көне түркі тіліндегі қар – «қосу, біріктіру, араластыру» түбірінен шыққан. Осылайша, қарлұқ атауының бастапқы мағынасы «біріккендер» немесе «араласқан тайпалар» болған (ДТС, 1969: 428). Бұл тұжырым тарихи-этникалық тұрғыдан қисынды, өйткені қарлұқтар үш тайпадан – чисы, ташылы және моула – құралғаны белгілі, сондықтан оларды ортағасырлық деректерде «үш оғыз» деп атаған (Қашғари, 1997: 534). Қарлық этнонимі этимологиясына қатысты үшінші көзқарас ғалым Б.Н. Бияровтың «Өр Алтайдың жер-су аттары» атты еңбегінде берілген: В.И. Иллич-Свитычтың ностратикалық реконструкцияларына сүйене отырып, қарр/кер/қр түбірлерінің ертедегі тілдерде «тау», «тас», «шың» мағыналарын білдіргенін көрсетеді. Осыдан ол қарлық этнонимін «таулық» немесе «тау тұрғындары» мағынасында түсіндіреді (Бияров, 2019: 14). Сонымен қатар, ғалым

Б.Н. Бияров Ибн-Калдунның мәліметін мысалға келтіре отырып, оның жазбаларында Мұзтау атауы Мұзқар түрінде тіркелген, қарлық атауы «таулық» деген мағынаны білдіреді деп көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша, Қарлық атауы Тянь-Шань жотасының шығыс сілемдеріндегі Баркөлтағ және Қарлықтағ

сияқты оронимдермен тығыз байланысты. Бұл жорамал географиялық-этникалық тұрғыдан негізді, өйткені қарлұқ тайпаларының тарихи қонысы дәл осы таулы аймақтар мен Моңғол Алтайының батыс бөлігіне дейін созылып жатқан (Бияров т.б., 2023: 295). Жалпы тарихи-лингвистикалық талдаулар нәтижесінде, Қарлық/Қарлұқ этнонимін «таулықтар», «Қарлықтағ тауының адамдары» немесе «таудан шыққандар» деген семантикалық өріспен байланыстыру қисынды.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде қарлық этнониміне қатысты мынадай дерек берілген: *Qış irdi, künler yaman savuq irdi. Gurniñ taglarına qar köp tüşüp irdi. Leşker xalqı yörmekke qıaldılar. Xan hüküm qıldı-kim hiç kim mendin qalmasun tip barıp Gurnı aldı irse yel kelip yaz boldı. Leşkerniñ sanın aldı, bir niçe kişi kem keldi, anlarını sordı, hiç kim bilmediler. Bir niçe künden soñ ol kişiler xan xizmetiga keldiler. Xan anların axvalın sordı irse aytdılar kim, bir niçe kişi leşkerniñ soñındın kele turur irdük. Tag içinde bir kiçe ulug qar yagdı. Andın soñ yöriy bilmey uşol yerde yattuq. Atlarımız ve tıvelerimiz barçası öldi. Bahar bolğandın soñ piyade kele turur miz tidiler. Xan hüküm qıldı, ol cemagatke Qarlıq disünler tip. Barça Qarlıq ili anların nesilindin turur* (Қыс еді, күн қатты суық еді. Гурдың тауларына қар көп түсті. Әскерлер жүруге қиналды. Хан «ешкім менен қалмасын» деп әмір қылды. Барып Гурды алғанда жел есіп, көктем болды. Хан әскерінің санын алғанда бірнеше адам аз келді. Оларды сұрап еді, ешкім білмеді. Бірнеше күннен соң ол адамдар ханға көмекке келді. Хан олардың хал-ахуалын сұрағанда олар айтты: «Бірнеше адам әскердің артынан келе жатыр едік. Тау ішінде бір түнде көп қар жауды. Содан соң жүре алмай сол жерде жаттық. Аттарымыз бен түйелеріміздің барлығы өлді. Көктем кіргеннен бері жаяу келе жатырмыз». Хан ол жамағатқа «Қарлық болсын» деп әмір қылды. Бүкіл Қарлық елі солардың ұрпағынан болды) (Ölmez, 1996: 138).

Сонымен қатар, шежіре мәтінінде кездесетін этнонимдердің бірі – *Tatar*. Мысалы: *Tatar xalqı ol vaqtda Cürçetga yaqın oltururlar irdi* (Татар халқы ол уақытта Шүршітке жақын отыратын еді) (Ölmez, 1996: 131). Ғалым Б.А. Баскаков татар этнонимін көне түркілік тат (жат, бөтен) сөзімен байланыстырады. Ал татар сөзіндегі +ар компонентін көптік мәнді қосымша деп қарастырады (ДТС, 1969: 541). М. Қашғаридің сөздігінде тат сөзіне мынадай түсіндірмелер берілген: «бүкіл түріктер арасында парсыша

сөйлесетін адам», «мұсылмандыққа кірмеген ұйғырлар» (Қашғари, 1997: 409). Сондай-ақ аталмыш сөздікте «Татар – түрік халықтарының бірі» деп көрсетілген (Қашғари, 1997: 471).

Ғалым Б.Н. Бияров татар этнониміне қатысты мынадай болжам ұсынады: татар қытай тіліндегі дади/дада «көп жау» деген сөзден шығуы мүмкін. Татарлар Қытайдың солтүстігін мекендеген көшпелі тайпалардың ең жақыны, саны, байлығы жағынан күштісі болған. Түркілер қытайдың дади/даду/дада сөзіне - р көне көптік жалғауын қосуы мүмкін: татар/дадар. Яғни татар сөзі нақты бір тайпаның атауы болған, кейіннен түркі, моңғол халықтарына «көп жау», «мықты жау» мағыналарымен танылған (Бияров т.б., 2023: 298).

Тарихи шежіре мәтінінде кездесетін этнонимдердің тағы бірі – *Қытай*. Мысалы: *Barça illerдің Türkmenga yaqınraq olturgan Xitay men Qanlı ve Nauman irdiler* (Барша елдерден Түркіменге жақын отқандары Қытай мен Қаңлы және Найман еді) (Ölmez, 1996: 169). Қытай – X-XI ғғ. Солтүстік Қытайда Ляо мемлекетін құрған қидан тайпасының атауынан шыққан этноним. Қытай атауының Еуропа, Ресей аймағына кең таралуына ықпал еткен факторлардың бірі – саудагерлер мен көпестердің Қытан (Қидан) мемлекетімен сауда қарым-қатынасын жүргізуі еді. Олар қидандарды катай/қытай/китай/хытай деп атаған. Қытайлықтар өздерін чжунго, жүңго деп атайды. Қытай тілінде чжун «орталық», +го «мемлекет» мағынасын білдіреді. Парсы тілдес елдер Қытайды Шың/Чин, көне түріктер табғач деп атаған (Бияров т.б., 2023: 296).

Әбілғазы шежіресінде *Ұйғыр* этнониміне қатысты мынадай деректер кездеседі: *İlñiñ köpi Qara Xanga bardı. Azraqı Oguz Xan qatıǵa bardılar. Qara Xannıñ inileriniñ köp oǵlanları bar irdi. Anların Qara Xandın ayırılur tip, hiç kimniñ koñline kelmis irdi. Anların barçaları Oguz Xan qatıǵa keldiler. Oguz Xan anlarga Uyğur at qoydılar. Uyğur Türk tili turur. Magnasi barçaga maglum turur yapışğur magnasın turur. Ayturlar süit uydi, süit irgeninde biri birindin ayırılur irdi. Qatıq bolğandın soñ bir birige yapışa turur ve taqı ayturlar kim imamga uydum. İmam oltursa oltura turur, tursa tura turur. Pes yapışqanı bolmas mu. Anlar kelip Oguz Xannıñ itekine ikki qolları birlen muhkem yapışdılar irse an anlarga Uyğur tidi. Yarışğur timek bolur* (Елдің көбі Қара ханға қосылды. Азырағы Оғыз ханның қасына барды. Қара ханның інілерінің бірнеше ұлы бар еді. Оларды Қара ханнан бөлінер деп ешкім ойламады. Олардың

баршасы Оғыз ханның қасына келді. Оғыз хан оларға Ұйғыр атын берді. Ұйғыр – түрік сөзі. «Жабысатын, ұйыйтын» деген мағыналары баршаға мәлім. Сүт ұйыйды, сүт ірігенде бір бірінен бөлінеді, қатық болғаннан соң бір біріне жабысып бірігеді деп айтатын. Және имамға ұйыдым деп айтады. Имам отырса, отырады, тұрса, тұрады. Сондықтан мұның мағынасы «жабысқан, ұйыған» болмай ма? Олар келіп Оғыз ханның етегіне екі қолдарымен қатты жабысқанда хан оларға Ұйғыр деді. «Жабысқыр, жабысқан» демек болар) (Ölmez, 1996: 129).

«Ұйғыр» атауының мәні туралы алғашқы түсініктер халық жадында мифологиялық және аңыздық сипатта қалыптасқан. Бұл түсіндірмелер этнонимнің шынайы мағынасы ұмытылғаннан кейін пайда болып, рулық-тайпалық шежірелердің негізгі бөлігіне айналған. Осыған байланысты «ұйғыр» атауының ертедегі түсіндірмелері көбіне халықтық этимология шеңберінде қарастырылады.

Махмұд Қашқари сөздігінде: «Ұйғыр – бес шахарлы бір елдің аты, Зұлқарнайын түрік хақанымен бітім жасасқаннан соң құрылған» деп келеді (Қашғари, 1997: 142).

Аталған этнонимнің Александр Македонский есімімен байланыстырылуы – халықтық этимологияның жазбаша түрде алғаш рет тіркелуі болып табылады. Бұл түсіндірме ғылыми емес, мифологиялық сипатқа ие және этнонимнің нақты тілдік негізін ашпайды.

В.В. Радлов өз зерттеулерінде «ұйғыр» сөзін *уунды* түбірімен байланыстырады және оның мағынасын «біріккен», «ынтымақтасқан» деген ұғыммен түсіндіреді (Радлов, 1893: 130).

А.Будаговтың салыстырмалы сөздігінде: *رويا* *уйгур* сөзі түркі тілдері контекстінде «жұмылу», «топтасу» ұғымдарын білдірген (Будагов, 1869: 162).

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, «ұйғыр» атауының түбірі түркі тілдеріндегі *уй-* (бірігу, бейімделу, сәйкестену) және *ғұр/ғур* (топ, қауым) элементтерімен байланысты деген пікір басымырақ. Осылайша, *ұйғыр* – «біріккендер», «одақтасқандар», «топтасқандар» мағынасында қолданылған этноним болуы ықтимал. Бұл көзқарас тілдік талдауға және тарихи контекске көбірек сәйкес келеді. «Ұйғыр» атауының халықтық және ғылыми түсіндірмелері этностың өзіндік тарихи жадын бейнелейді. Халықтық этимология этнонимнің мифологиялық түсіндірмесін сақтаса, ғылыми

этимология тарихи-тілдік деректер негізінде этникалық топтың саяси және әлеуметтік құрылымын айқындайды.

Xitaynıñ narı yüzinde teñiz yaqasında berk tağlarınıñ içinde köp il bar irdi. Anıñ pādışāhınıñ atı İt Baraq Xān dirler irdi, anıñ üstine atlanıp bardı. Uruşdılar. İt Baraq Xān gālib keldi Oğuz Xān qaçtı. Uluğ pādışāhlarnıñ adetleri turur, uzaq seferğa barğanda köçlerin alıp barmaq. Nöker xalqınıñ hem ba'zıları alıp barurlar. Oğuz xānnıñ bir bigi köçin alıp barıp irdi. Özi uruşda öldi. Xātunı qurtulup ikki sunıñ arasında xān kiyinidin yetdi, yūkli irdi. Tolğağı tutdı. Kūn savuq irdi. Kirmekke iv yoq, bir çirik ağaç içine oğlan tuğurdı. Munı xānğa ma'lum qıldılar irse xān aytdı: Munıñ atası bizniñ aldımızda öldi. Ğamxori yoq tip oğıl oqundı. Atını qırçaq qoydı. Qadim Türk tilinde içi qovuş ağaçnı Qırçaq dirler irgendürler. Anıñ üçün ol oğlan ağaç içinde tuğdı tip atın Qırçaq qoydılar. Bu vaqıtta içi qovuş ağaçnı çırçaq diy tururlar. Qara xalqnıñ tili kelmelikindin qafnı cim oquy turur. Şol qırçaq turur, çırçaq diy tururlar (Қытайдың арғы теңіз жағасында берік, биік таулардың ішінде көп ел бар еді. Оның падишасын Ит Барақ деп атайтын. Оғыз Хан атқа мініп сол жаққа барды. Соғысты. Ит Барақ Хан соғыста жеңді. Оғыз Хан қашты. Ұзақ сапарға шыққанда ханымдарын жанына алып баратын падишалардың дәстүрі бар еді. Кейбір нөкерлері де ханымдарын алып баратын. Оғыз Ханның бір бегі әйелін алып барған екен. Өзі соғыста қаза тапты. Әйелі құтылып, екі өзеннің арасынан өтіп, ханның артынан жетті. Жүкті еді, толғағы ұстады. Күн суық еді. Кіруге үй де жоқ. Бір шіріген ағаштың ішінде ұлды босанды. Мұны ханға барып айтқанда хан «бұның әкесі біздің алдымызда қайтыс болды» деді. Ол ешкімі жоқ ұл болды. Атын Қыпшақ қойды. Ескі түрік тілінде іші бос ағашты «қыпшақ» деген. Бұл ұл да ағаш ішінде туғандықтан атын Қыпшақ қойды. Қазіргі уақытта іші бос ағашты «чыпчак» дейді. Қара халықтың тілі келмегендіктен қафты жим деп оқитын. Сол қыпшақты «чыпчак» дейтін) (Ölmez, 1996: 134). Әбілғазының шежіресіндегі мұндай аңыздық сипаттағы деректер этнонимдердің шығу тегін айқындауда маңызды, әрі халықтық этимологияның қалыптасуына біршама оң ықпалын тигізеді.

Қыпшақ этнонимінің шығу тегі мен алғашқы тарихи атталуы мәселесі түркітануда дербес әрі күрделі проблема ретінде қарастырылады. Бұл күрделілік, бір жағынан, этнонимге қатысты ерте деректердің мардымсыздығымен, екінші жағынан, ортағасырлық авторлардың

атауды түсіндіруде мифологиялық және танымдық тәсілдерге сүйенуімен байланысты. Осыған орай, қыпшақ этнонимін түсіндіруде қазіргі зерттеушілер дереккөздердің сипатын, олардың пайда болу контекстін және кейінгі интерпретацияларын қатаң ажырата қарастыруға тырысады.

Америкалық түркітанушы Питер Голден қыпшақ этнонимінің этимологиясын арнайы талдай отырып, бұл атаудың ғылыми-лингвистикалық тұрғыдан сенімді түсіндірмесі әлі қалыптаспағанын атап көрсетеді. Оның пікірінше, Рашид ад-Дин мен Әбілғазы еңбектерінде берілетін «qobuq/qovuc» ('қуыс, іші бос, өзегі шіріген ағаш') арқылы жасалған түсіндіру этимологиядан гөрі этникалық аңыздың көрінісі болып табылады (Golden, 2009: 2). П. Голден бұл нұсқаны түбегейлі жоққа шығармайды, бірақ оны folk etymology, яғни этнонимді кейіннен мағыналандыруға бағытталған дәстүрлі таным ретінде бағалайды. Демек, П. Голденнің тұжырымы қыпшақ атауының мағынасын анықтаудан гөрі, ортағасырлық авторлардың этникалық шығу тегін түсіндіру тәсілін сипаттауға бағытталған.

Қыпшақ этнонимінің ерте атталуы мәселесі этимологиядан да даулы сипатқа ие. Ғылымда қыпшақ атауын VIII ғасырдағы түркі руникалық жазбалармен байланыстыруға талпыныстар жасалғаны белгілі. Бұл бағыттағы негізгі тірек – Шине-Усу (Селенга) ескерткішіндегі мәтіннің даулы оқылымы. Аталған мәтінде «Türk-Qıbśaq» тәрізді реконструкция ұсынылғанымен, оның нақты мәтіндік негізі толық дәлелденбеген. Бұл мәселені арнайы қарастырған С.Г. Кляшторный руникалық деректерді тарихи-мәтіндік талдау арқылы қыпшақ этнонимінің VIII ғасырда пайда болуы мүмкін деген болжамды ұсынады. Алайда С.Г. Кляшторный бұл реконструкцияны түпкілікті ақиқат ретінде емес, ықтимал ғылыми нұсқа ретінде қарастырады. Кейінгі зерттеулерде, соның ішінде А.Н. Гаркавецтің шолуларында, С.Г. Кляшторный бағытының басты әлсіз тұсы ретінде мәтіннің конъектуралық жолмен толықтырылуы көрсетіледі (Кляшторный, 1986: 153); (Гаркавец, 2003: 316). Осыған байланысты қыпшақ этнонимінің VIII ғасырдағы атталуын дәлелденген факт емес, зерттеушілік гипотеза ретінде бағалау ғылыми тұрғыдан орынды.

Қыпшақ атауына қатысты аңыздық түсіндірулерге сын көзбен қарау дәстүрі

шығыстану ғылымында ерте қалыптасқан. Белгілі ғалым В.В. Бартольд қыпшақ этнонимінің шығуын баяндайтын аңыздар мен түсіндірмелерді тарихи дерек ретінде емес, кейінгі кезеңдерде қалыптасқан этникалық өзін-өзі тану формасы ретінде қарастырған. Оның пікірінше, этнонимге мағына телуге ұмтылатын мұндай әңгімелер нақты тарихи оқиғаларды емес, өткенді жүйелеуге бағытталған интеллектуалдық әрекетті бейнелейді (Бартольд, 1968: 316); (Гаркавец, 2003: 350).

Осы үш бағытты салыстыра отырып, қыпшақ этнонимінің шығу тегін анықтауда бірқатар нақты ғылыми тұжырым жасауға болады. Біріншіден, қыпшақ атауына қатысты ортағасырлық түсіндірулерді тікелей этимология ретінде қабылдауға болмайды; олар этникалық миф пен тарихи жадтың көрінісі болып табылады. Екіншіден, қыпшақ этнонимінің VIII ғасырдағы атталуы мүмкін деген болжам мәтіндік тұрғыдан толық дәлелденбеген. Үшіншіден, қыпшақ атауының этноним ретінде орнығуы негізінен IX–XI ғасырлардағы тарихи-саяси үдерістермен, яғни тайпалық бірлестіктің қалыптасуы мен кең дала кеңістігінде үстем күшке айналуымен байланысты.

Осы тұрғыдан алғанда, «қыпшақ» этнонимі белгілі бір сөздің тікелей мағынасынан туындаған атау емес, ұзақ тарихи дамудың нәтижесінде қалыптасқан күрделі этникалық белгі ретінде сипатталады. Бұл атаудың мағынасы мен мазмұны уақыт өте келе өзгеріп, мифологиялық түсіндіруден нақты тарихи-этникалық ұғымға айналған.

Алынған нәтижелер

Түркі тілдес халықтар мен олардың тілдерінде жазба мәдениет пен әдеби дәстүрдің қалыптасуы өте ертеден бастау алады (Alimbayev т.б., 2020: 10). Түркі жазба ескерткіштерін кешенді түрде зерделеу – алтайтану мен түркітану ғылымдарының өзекті бағыттарының бірі және түркі халықтарының тарихи-мәдени бірегейлігін тануда ерекше маңызға ие. Мұндай жазба ескерткіштер түркі тілдерінің даму тарихы мен қалыптасу жолын айқындауда, сондай-ақ көне түркілік элементті бойына сақтаған қазақ тілі үшін де құнды мәліметтер береді (Abylova т.б., 2023: 7).

Зерттеу барысында Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегінде

кездесетін бірқатар этнонимдер кешенді түрде талданып, олардың шығу тегіне қатысты халықтық және ғылыми түсіндірулер салыстырылды. Талдау нәтижелері шежірелік мәтінде берілген этнонимдердің қалыптасуы мен семантикалық дамуы белгілі бір ортақ заңдылықтарға негізделетінін көрсетті.

Алдымен, Әбілғазы шежіресінде этнонимдердің басым бөлігі халықтық этимология үлгісінде түсіндірілетіні анықталды. Мұндай түсіндірулерде этнонимдердің шығуы нақты тілдік заңдылықтардан гөрі аңыздық сюжеттерге, символдық оқиғаларға және табиғи құбылыстарға сүйенеді. Қарлық, Қыпшақ, Ұйғыр этнонимдеріне қатысты келтірілген деректер бұл құбылыстың кездейсоқ емес, жүйелі сипатта екенін айқындайды. Халықтық этимология этностың тарихи жады мен өзін-өзі тану моделін бейнелеп, этнонимге семантикалық жүк жүктейді.

Сонымен қатар, жүргізілген талдау шежірелік түсіндірулер мен қазіргі ғылыми этимология арасында айқын айырмашылық бар екенін көрсетті. Мәселен, Қарлық этнонимінің шежіреде табиғи-географиялық жағдаймен байланыстырылуы мен ғылыми әдебиетте оның «біріккендер» немесе «таулықтар» мағынасында түсіндірілуі этнонимнің көпқабатты семантикасын дәлелдейді. Бұл жағдай шежірелік мәтіндерді тілдік дерек ретінде емес, этникалық өзіндік сананың көрінісі ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Назар аударарлық маңызды жайттардың бірі – кейбір этнонимдердің бастапқыда этникалық атау емес, әлеуметтік немесе сипаттамалық мәнде қолданылғаны. Татар этнонимінің тат («жат», «бөтен») сөзімен байланыстырылуы және оның алғашында сырттан берілген атау ретінде қолданылуы осы үрдісті айқын көрсетеді. Уақыт өте келе мұндай атаулар этнос атауына айналып, кең тарихи-саяси мазмұнға ие болған.

Аталған деректер аясында, этнонимдердің қалыптасуында географиялық фактордың маңызды рөл атқарғаны байқалады. Қарлық этнонимінің таулы аймақтармен (Тянь-Шань, Алтай) байланыстырылуы, Қытай (Қидан) этнонимінің белгілі бір саяси құрылым мен географиялық кеңістікке тәуелді қолданылуы этнонимдердің кеңістікпен тығыз сабақтастығын көрсетеді. Бұл тұжырым этнонимдерді зерттеуде геолінгвистикалық тәсілдің маңызын

арттыра түседі.

Тағы бір елеулі аспект – ұйғыр этнонимінің саяси және әлеуметтік бірлестіктердің атауы ретінде қалыптасу мүмкіндігі. Ұйғыр атауының «бірігу», «үю» семантикасымен байланыстырылуы этностың ішкі ұйымшылдығын бейнелейтін саяси-әлеуметтік мәнге ие болғанын көрсетеді. Бұл жағдай этнонимдерді тек шығу тегі тұрғысынан емес, олардың тарихи қызметі мен қолданылу аясы тұрғысынан да талдаудың қажеттігін дәлелдейді.

Қыпшақ этнониміне қатысты алынған нәтижелер бұл атаудың ғылыми этимологиясының әлі де толық анықталмағанын көрсетеді. Шежіреде берілген «қуыс ағаш» туралы аңыз халықтық этимологияның классикалық үлгісі ретінде бағаланып, ғылыми тұрғыдан символдық мағынаға ие екені анықталды. Қыпшақ атауының VIII ғасырдағы руникалық мәтіндерде кездесуі мүмкін деген болжам гипотеза деңгейінде қалып отыр және оны түпкілікті дәлелденген дерек ретінде қарастыруға болмайды. Осыған байланысты қыпшақ этнонимі тарихи дамудың әр кезеңінде әртүрлі мағыналық қабаттарға ие болған күрделі этникалық атау ретінде сипатталады.

Зерттеу барысында анықталған тағы бір маңызды тұжырым – Әбілғазы шежіресінің деректік табиғатының синкреттілігі. Онда тарихи дерек, ауызша дәстүр, мифологиялық таным және авторлық интерпретация бір-бірімен тығыз астасып жатыр. Бұл ерекшелік шежірені этнонимдерді зерттеуде түпкілікті шешуші дереккөз емес, бірақ салыстырмалы талдау үшін аса маңызды қосымша материал ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Жалпы алынған нәтижелерді жинақтай отырып, талданған этнонимдер негізінде түркі халықтарының этникалық өзін-өзі тануында ортақ семантикалық модельдер бар екенін айтуға болады. Бұл модельдер табиғи ортаға (қар, тау), әлеуметтік байланысқа (бірігу, үю), сондай-ақ «өзге» мен «бөтенді» айқындауға (тат) негізделген атаулар арқылы көрініс табады. Мұндай модельдер түркі этностарының тарихи санасының ұқсастығын көрсетеді.

Осы тұрғыдан алғанда, этнонимдерді талдауда кешенді әдістеменің қажеттілігі айқын дәлелденді. Тек тілдік немесе тек тарихи тәсіл этнонимдердің толық мәнін ашуға жеткіліксіз. Этнонимдердің шығу тегін анықтауда лингвистикалық, тарихи, этнографиялық және

географиялық деректерді ұштастыра қарастыру ең нәтижелі ғылыми бағыт болып табылады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегінде келтірілген этнонимдер тарихи-лингвистикалық этимологияны тікелей айқындаудан гөрі, түркі халықтарының тарихи жады мен этникалық өзін-өзі тану жүйесін бейнелеуге бағытталғанын көрсетті. Шежірелік мәтінде этнонимдердің шығу тегі аңыздық сюжеттер, символдық бейнелер және табиғи-географиялық факторлар арқылы түсіндіріліп, халықтық этимология үлгілері басым қолданылған.

Зерттеу барысында шежірелік түсіндірулер мен қазіргі түркологиядағы ғылыми этимология арасындағы принципті айырмашылық анықталды. Ғылыми еңбектерде этнонимдер тілдік заңдылықтар мен тарихи деректер негізінде түсіндірілсе, шежірелік мәтінде олар этностың шығу тегін танымдық тұрғыдан жүйелеуге бағытталған символдық құрылым ретінде көрінеді. Осыған байланысты шежірелік деректерді этнонимдердің нақты тілдік этимологиясын дәлелдейтін материал ретінде емес, тарихи-этномәдени ақпарат көзі ретінде қарастыру әдістемелік тұрғыдан дұрыс деп танылды.

Нәтижелер этнонимдердің бір бөлігінің бастапқыда этникалық атау емес, әлеуметтік немесе сипаттамалық белгі ретінде қолданылып, тарихи дамудың барысында этникалық мәнге ие болғанын көрсетті. Сонымен қатар, этнонимдердің қалыптасуында географиялық орта, саяси жағдай және әлеуметтік құрылым шешуші рөл атқарғаны анықталды. Қыпшақ этнониміне қатысты талдау бұл атаудың ғылыми этимологиясының әлі де түбегейлі анықталмағанын, ал шежіреде берілген түсіндірулердің халықтық сипатта екенін дәлелдеді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Әбілғазы Баһадүр хан шежіресінде кездесетін этнонимдер түркі халықтарының этникалық тарихын тікелей қалпына келтіруден гөрі, олардың тарихи жадын, өзіндік дүниетанымын және этникалық идентификация тетіктерін түсінуде маңызды екенін көрсетті. Бұл шежірелік деректер этнонимдердің семантикалық дамуын, халықтық және ғылыми түсіндірулер арасындағы айырмашылықты айқындауға

мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, Әбілғазы Баһадүр хан еңбегі түркі этнонимдерін зерттеуде кешенді, салыстырмалы және

сындарлы талдауды қажет ететін маңызды дереккөз ретінде бағаланады.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен AP22687210 ««Шежіре-и теракиме» еңбегінің этимологиялық тезаурус сөздігі» гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиет

1. Abylova G.E., Aripzhan G.Zh., 2023. The concept of time in the ancient Turkic written monuments // Еуразия гуманитарлық институты Хабаршысы. №3. Б. 7-19. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.01>
2. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K., 2020. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. № 12 (4), pp. 1-11. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>
3. Golden P.B., 2009. Qerçāq // Encyclopaedia Iranica. Vol. XV, Fasc. 1. New York: Encyclopaedia Iranica Foundation. 1-5 p.
4. Ölmez Z.K., 1996. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü). Ankara: Şafak Matbaacılık. 559 s.
5. Бартольд В.В., 1968. Сочинения: В 9 т. – Т. V: Работы по истории тюркских и монгольских народов. Москва: Наука. С. 350-351.
6. Баскаков Н.А., 1960. Введение в изучение тюркских языков. Москва: Высшая школа. 320 с.
7. Бияров Б.Н., 2019. Өр Алтайдың жер-су аттары. Алматы: Жания-полиграфия. 180 б.
8. Бияров Б.Н., Картаева А.М., 2023. Ұлы Жібек жолында кездесетін кейбір этнонимдердің этимологиясы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. №1(142). Б. 293-302. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-293-302>
9. Будагов Л.З., 1869. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук. 847 с.
10. Гаркавец А.Н., 2003. Кыпчаки и их письменное наследие (историография и проблемы изучения) // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol. 56, № 3-4. Budapest. 316-351 s.
11. Гумилев Л.Н., 1967. Древние тюрки. Москва: Наука. 384 с.
12. Древнетюркский словарь, 1969. Ленинград: Наука. 677 с.
13. Кляшторный С.Г., 1986. Кипчаки в рунических памятниках // Turcologica. Ленинград: Наука. 153-164 с.
14. Кононов А.Н., 1958. Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Гази-хана Хивинского. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 200 с.
15. Қайдар Ә., 1998. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ана тілі. 220 б.
16. Қайыркен Т., 2010. Түркі руникалық жазбалары. Алматы. 288 б.
17. Қашғари М., 1997. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат ит-түрк). А. Егеубай. Алматы: Хант. Т. 2. 343 б.
18. Махпиров В.У., 1997. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). Алматы: Институт востоковедения Министерства науки – Академии наук Республики Казахстан. 135 с.
19. Радлов В.В., 1893. К вопросу об Уйгурах. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук. 130 с.
20. Сартқожаұлы Қ., 2003. Орхон мұралары. Астана: Күлтегін. 312 б.

References

1. Abylova, G.E., Aripzhan, G.Zh., 2023. The concept of time in the ancient Turkic written monuments // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, No. 3. Pp. 7-19. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.01>
2. Alimbayev, A.E., Daurenbekova, L.N., Kemenger, K.R., Imanberdiyeva, S.K., Bashirov, N.K., 2020. The

Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 12(4). Pp. 1-11. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>

3. Golden, P.B., 2009. Qepčāq. Encyclopaedia Iranica, Vol. XV, Fasc. 1. Pp. 1-5.
4. Olmez, Z.K., 1996. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü) [The Genealogy of the Turkmens]. Ankara: Şafak Matbaacılık. 559 p. [in Turkish].
5. Bartold, V.V., 1968. Sochineniya. Raboty po istorii tyurkskikh i mongolskikh narodov [Studies on the History of Turkic and Mongolian Peoples] Vol. V. Moscow: Nauka. Pp. 350-351. [in Russian]
6. Baskakov, N.A., 1960. Vvedenie v izuchenie tyurkskikh yazykov [Introduction to the Study of Turkic Languages]. Moscow: Vysshaya shkola, 320 p. [in Russian]
7. Biyarov, B.N., 2019. Or Altaidyn zher-su attary [Toponyms of the Upper Altai]. Almaty: Zhanyia-Polygraphy. 180 p. [in Kazakh]
8. Biyarov, B.N., Kartaeva, A.M., 2023. Uly Jibek jolynda kezdesetin keibir etnonimderdin etimologiasy [Etymology of certain ethnonyms along the Great Silk Road] // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, № 1(142). Pp. 293-302. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-293-302> [in Kazakh]
9. Budagov, L.Z., 1869. Sravnitelnyy slovar' turetsko-tatarskikh narechiy [Comparative Dictionary of Turkic-Tatar Dialects]. Vol. I. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences. 847 p. [in Russian]
10. Garkavets, A.N., 2003. Kypchaki i ih pismennoe nasledie [Kipchaks and their written heritage] // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 56(3-4). pp. 316-351. [in Russian].
11. Gumilev, L.N., 1967. Drevnie tyurki [Ancient Turks]. Moscow: Nauka. 384 p. [in Russian]
12. Drevnetyurkskiy slovar', 1969. Ed. by Nadeliaev V.M., Nasilov D.M., Tenishev E.R., Shcherbak A.M. [Old Turkic Dictionary]. Leningrad: Nauka, 677 p. [in Russian]
13. Klyashtorny, S.G., 1986. Kipchaki v runicheskikh pamyatnikakh [Kipchaks in runic monuments]. Turcologica. Leningrad: Nauka. Pp. 153-164. [in Russian]
14. Kononov, A.N., 1958. Rodoslovnaya turkmen. Sochinenie Abul-l-Gazi-khana Khivinskogo [The Genealogy of the Turkmens by Abulgazi Khan of Khiva]. Moscow-Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 200 p. [in Russian]
15. Kaidar, A., 1998. Qazaq tilinin ozekti maseleleri [Topical Issues of the Kazakh Language]. Almaty: Anatali. 220 p. [in Kazakh]
16. Qaiyrken, T., 2010. Türki runikalyq jazbalary [Turkic Runic Inscriptions]. Almaty. 288 p. [in Kazakh]
17. Kashgari, M., 1997. Diwanu Lughat at-Turk [Dictionary of Turkic Languages]. Vol. 2. Almaty: Khant. 343 p. [in Kazakh]
18. Makhpirov, V.U., 1997. Imena dalekikh predkov (istochniki formirovaniya i osobennosti funktsionirovaniya drevnetyurkskoy onomastiki) [Names of Distant Ancestors (Sources of Formation and Features of the Functioning of Ancient Turkic Onomastics)]. Almaty: Institute of Oriental Studies, Ministry of Science and Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. 135 p. [in Russian].
19. Radlov, V.V., 1893. K voprosu ob uyghurakh [On the Uyghurs]. St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences Printing Office. 130 p. [in Russian]
20. Sartqojaulay, Q., 2003. Orkhon muralary [Orkhon Heritage]. Astana: Kultegin, 312 p. [in Kazakh]

Балтабай Д.А.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

e-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru

ПРОИСХОЖДЕНИЕ РЯДА ЭТНОНИМОВ В ШЕЖИРЕ АБУЛГАЗИ БАХАДУР ХАНА

Аннотация. В статье рассматриваются происхождение и семантическое развитие ряда тюркских этнонимов, зафиксированных в труде Абулгази Бахадур хана «Шежире-и теракима». Цель исследования заключается в выявлении образцов народной этимологии, представленных в тексте шежира, и их сопоставлении с современными научными концепциями тюркологии с целью раскрытия историко-этнолингвистической природы этнонимов. В качестве основного материала исследования использован историко-

генеалогический памятник XVII века «Шежире-и теракима» Абулгази Бахадур хана. Объектом анализа стали этнонимы карлык/карлук, кипчак, уйгур, татар, китай и другие. Указанный труд представляет собой ценный средневековый письменный источник, содержащий важные сведения по истории, культуре и этнографии тюркских народов, и относится к огузнамской традиции, записанной арабским письмом. В ходе исследования применялись описательный, историко-сопоставительный, лексико-семантический и этимологический методы анализа. В результате установлено, что большинство этнонимов в шежире объясняется не столько с позиций строгой лингвистической этимологии, сколько в рамках народно-мифологических представлений. Также выявлено, что в формировании этнонимов существенную роль играли природно-географические, социальные и политические факторы. В статье подчёркивается значение источников шежире не как прямого доказательства научной этимологии, а как важного материала для изучения исторической памяти и этнического самосознания тюркских народов. Полученные результаты расширяют возможности комплексного этнолингвистического анализа тюркских этнонимов.

Ключевые слова: этноним, этимология, шежире, история, семантика, этника, тюркское письменное наследие.

Для цитирования: Балтабай Д.А. Происхождение ряда этнонимов в шежире Абулгази Бахадур хана // Мадени мұра. 2026. №1 (112). С. 101-112 (каз.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.09>

Baltabay D.A.

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
e-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru

THE ORIGIN OF SELECTED ETHNONYMS IN THE GENEALOGY OF ABULGAZI BAHADUR KHAN

Abstract. This article examines the origin and semantic development of several Turkic ethnonyms recorded in the work *Shejire-i Terakime* by Abulgazi Bahadur Khan. The aim of the study is to identify patterns of folk etymology presented in the genealogical text and to compare them with modern scholarly interpretations in Turkology in order to clarify the historical and ethnolinguistic nature of the ethnonyms. The research material is based on the seventeenth-century written monument *Shejire-i Terakime*, which represents a valuable medieval source containing important information on the history, culture, and ethnography of the Turkic peoples and belongs to the *Oghuznama* tradition written in Arabic script. The objects of analysis include ethnonyms such as *Karluk*, *Kipchak*, *Uyghur*, *Tatar*, and *Qitay*. The study employs descriptive, historical-comparative, lexical-semantic, and etymological methods. The results demonstrate that most ethnonyms in the genealogy are explained primarily through folk and mythological interpretations rather than strict linguistic etymology. It is also shown that natural-geographical, social, and political factors played a significant role in the formation of ethnonyms. The article emphasizes that genealogical sources are important not as direct proof of scientific etymology, but as valuable material for studying historical memory and ethnic self-identification among Turkic peoples.

Keywords: ethnonym, etymology, genealogy, history, semantics, ethnicity, Turkic written heritage.

For citation: Baltabay D.A. The origin of selected ethnonyms in the genealogy of Abulgazi Bahadur Khan // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 101-112 (in Kaz.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.09>

Автор туралы мәлімет:

Балтабай Досжан Әмірұлы, PhD, қазақ тіл білімі кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-4541-5413

Информация об авторе:

Балтабай Досжан Амирулы, PhD, старший преподаватель кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-4541-5413

About the author:

Baltabay Doszhan Amiruly, PhD, Senior Lecturer Department of Kazakh Linguistics, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-4541-5413